

A legújabbkori történelem forráskiadásának problémái¹

A legújabbkori történelemnek hatalmas forrásanyag áll rendelkezésére. Az írott nyomtatott, ikonografikus és fonografikus anyagoknak ez a nagy tömege megköveteli a kutatótól, hogy munkáját a források szelektálásával kezdje. Ha a középkori történelemtől elvárjuk, hogy amikor a forrásokat kézbe veszi, értsen a forráskritikához, akkor a legújabbkori történelem számára elengedhetetlen feltétel, a kutatás megkezdésének első feltétele, hogy értsen a források szelektálásához.

Azzal mindenki tisztában van saját tapasztalataiból, hogy a válogatásnak ez a problémája annyira bonyolult és összetett, hogy erre valójában semmilyen általános szabályt nem lehet felállítani. Egyedül magáról a problémáról és az esetleges óhajokról lehet szó. Alapvető és döntő ugyanis minden esetben a forráskiadványt előkészítő történelem szakértelme és tudományos becsülete.

Néhány pontban összefoglalhatók azok a legelemibb követelmények, amelyek minden fajta történelmi forrás közzétételénél elengedhetetlenek. A kiadó hitelesnek és történelmi súlya szempontjából elég fontosnak kell, hogy elismerje az általa publikálásra szánt forrást ahhoz, hogy kiadásra kerüljön; a közölt dokumentum az alapul vett forrás hű másolata kell, hogy legyen; a forrás olvashatóan kerüljön közlésre; és végül ellenőrizhető legyen a publikált anyag, azaz pontosan adják meg az alapul szolgáló anyag őrzési helyét.

De nem járul-e e kritériumokhoz a legújabbkori forráskiadások esetében egy másik kritérium is (anélkül persze, hogy a fentebb felsorolt pontok bármelyikéről is lemondanánk), a válogatás kritériuma? Vajon nem nyílik-e lehetőség arra, hogy korunkban a legrefináltabb történelmi hamisításokat vigyük végbe pl. valamilyen politikai irányzatra, mozgalomra, személyre, vagy egy ország helyzetére vonatkozóan úgy, hogy bár a források közzététele mindenben megfelel a fentebb felsorolt kritériumoknak, de éppen a források megfelelő kiválogatásával alkotnak teljesen hamis képet? Vajon nem ismerünk-e számos példát a gyakorlatból hasonló eljárásokra?

Mindebből következik a legújabbkori történelem forrásai közzétételénél a legfőbb követelmény: a tipikusság követelménye. Mit értünk ez alatt? Ismeretes, hogy a közzétett dokumentumok soha nem képesek arra, hogy az adott eseményről, korszakról, irányzatról vagy személyről a teljes igazságot elmondják. A dokumentumokat tehát úgy kell összeválogatni, hogy azok a valóságot (illetve annak részét) a kutató legjobb lelkiismerete és tudása szerint (ne féljünk ezeknek a kifejezéseknek szubjektív kicsengésétől, enélkül nincs igazi tudomány) tipikusan, azaz a kutatott valóság minden oldalát arányosan megvilágítva, reprodukálják:

¹ A Lengyel Tudományos Akadémia Történelmi Bizottságának Legújabbkori Csoportja 1962. november 16. ülésén elhangzott beszámoló. A referátumot követő vitában felszólaltak: dr. Aleksy Deruga, dr. Walentyna Najdus, dr. Ireneusz Ihnatowicz, dr. prof. Ploski, dr. Pawel Korsec, dr. Bronisława Skrzyszewska, dr. Zygmunt Kolankowski, Andrzej Janowski, prof. dr. Henryk Zieliński és dr. prof. Leon Grosfeld. Nyomtatásra való előkészítésénél a szerző igyekezett a vita eredményeit hasznosítani. — Folyóiratunk — kisebb rövidítésekkel — a beszámoló első felét közli.

Itt természetesen a tematikus forráskiadványokról van szó. A levéltári származás szerint és nem témájuk szerint közzétett források kiadását is hasonló kritériumoknak kell alávetni, de ezeket nem az egyes dokumentumok kiválasztásánál, hanem a publikációra szánt levéltári egységek kiválasztásánál realizáljuk. A tipikusság kritériumának alkalmazásakor felmerülő nehézségek természetesen a forráskiadás fajtáitól függően igen különbözőek. A történészek viszonya sem egyforma a különböző forráskiadványokhoz. Gyakran találkozunk olyan kutatókkal, akik azt állítják, hogy az egyetlen, valóban tudományos forráskiadás az, amely a levéltári származás szerint az anyagok egészét teszi közzé, így pl. egy forrásegyiséget teljes egészében, egy politikus teljes levelezését, egy ritka nyomtatvány egészét nyomtatja ki újra stb. Azt állítják, hogy csak az ilyen kiadványnak van teljes értéke a kutató számára, mivel csak ez menti fel attól, hogy levéltárba kelljen mennie és ott kutatásokat folytatnia. Véleményük szerint minden egyéb forráskiadvány csak népszerű-tudományos és didaktikai célokat szolgálhat.

Néhány történész viszont azt állítja, hogy ezeknek a teljes levéltári egységeket közzétévő forráskiadványoknak oly nagyok a költségei és a kutatók olyan aránytalanul szűk köre számára készülnek, hogy közzétételüknek nincs is sok értelme. A történész ugyanis elmehet a levéltárba és minden nagyobb erőráfordítás nélkül felhasználhatja az ott levő anyagot kutatásai számára. Viszont igen sok munkát és kutatást takarítanak meg neki a tematikus kiadványok, amelyekben az anyagokat gyakran különböző levéltárakból, szétszórta gyűjteményekből állították össze.

Az tehát a kérdés, hogy a kiadványokat levéltári származás szerint, vagy téma szerint állítsuk-e össze. Vagy végezetül a harmadik lehetőség, amit a jelen cikk szerzője és St. Kalabinski alkalmaztak a „Walki chłopów Królestwa Polskiego w rewolucji 1905—1907” (A parasztság harca a Lengyel Királyságban az 1905—1907-es forradalom idején) című gyűjteményükben, ahol tematikailag a teljességre törekedve minden, a kutató számára hozzáférhető hiteles forrást bevettek, amely akár mennyiségi, akár minőségi szempontból (mindkét tényező nagyon fontos) valami újat adott, függetlenül attól, hogy azok egyedi adatokat vagy az általános kérdéseket érintették-e.

Ebben az esetben a szelekció elsősorban a forráskritikára, a heurisztika elemi követelményeire, másodsorban az ismétlés maximális kiküszöbölésére korlátozódott. Itt természetesen csak azonos tények ismétlődéséről van szó.

Meggyőződésünk szerint a tematikus gyűjtemények esetében az a módszer látszik a legmegfelelőbbnek, amelyet az „A parasztság harca . . .” c. kiadványnál alkalmaztak (legalábbis az elképzeléseket illetően, ha a megoldás nem is sikerült mindig), bár ez a módszer nem alkalmazható minden esetben. Számos eseményre vonatkozóan ugyanis olyan hatalmas forrásanyag áll rendelkezésre, hogy lehetetlen azt normális méretű forráskiadványban közzétenni; a XX. század történelmi folyamatainak kutatásánál a témák többségénél tehát nem alkalmazható a fentebbi módszer.

A probléma így a leggyakrabban abban áll, hogy levéltári származás szerinti vagy tematikus legyen-e a kiadvány. Valójában nehéz is itt választásról beszélni. Mindkettőnek megvan ugyanis a létjogosultsága.

Kísérletjük meggyőzően oszlatja az általunk ismert legújabbkori történelmi forrásgyűjtemények típusait. Induljunk ki abból az általános felosztásból, amely a forrásgyűjteményeket általában két részre, tematikai kritériumuk szerint összeállítottakra és a levéltári származásuk szerint összeállítottakra, a továbbiakban röviden származás szerintiekre osztja.

A tematikus gyűjtemények csoportján belül a következő forráskiadvány-típusokat különböztetjük meg:

1. Tematikus forráskiadvány, a különböző levéltárakból származó anyagokból készült forrásválogatás (ilyen a „Materialy archiwalne do historii stosunków polskoradzieckich”, „A szovjet—lengyel kapcsolatok történetének levéltári anyagai” c. gyűjteményes kiadás).

2. Tematikus kiadvány, amely ugyan szintén a különböző levéltárakból származó anyagokat gyűjti egybe, de az iratokat létrehozó szerv egy és ugyanazon politikai, társadalmi vagy gazdasági intézmény (így pl. „Materialy i dokument SDKPIL”, a Lengyel

Királyság és Litvánia Szociáldemokrata Pártjának anyagai és dokumentumai), vagy egy meghatározott személy iratanyaga (pl. egy kiemelkedő politikus levelei különböző személyekhez). Az ilyen kiadvány, hivatásától függően, kétféle elv alapján készülhet: *a*) a kiadásra kiválasztott forrásanyagok olyan alapos szelektálásán, hogy csak a legfontosabb, központi problémákat tárgyaló anyagok maradjanak benne, vagy *b*) az adott szervezet minden olyan fennmaradt dokumentumának közlésén, amely valami újat mond; egyetlen feltétel, hogy az adott szervezettől származzék és lehetőleg elkerülje az ismétlést.

3. Az ún. „teljes” tematikai kiadvány, mely a fentebb említett „A parasztság harcá”-hoz hasonló típus.

4. Tematikus kiadvány, amely alapján véve egy levéltári egységre, mindenestre egy levéltárra korlátozódik (ilyenek pl. az ún. „fehér”, illetve „vörös” könyvek, amelyek többnyire az adott külügyminisztérium archívumára korlátozódnak).

A „származásuk” szerint összeállított gyűjteményeknél csak egy típust ismerünk, ezeket csupán tárgyi jelentőségük és méreteik szerint különböztetjük meg.

A tematikus kiadványok persze elvileg nem mentesítenek attól, hogy a levéltárban utána nézzünk az adott forrásanyagnak, jelentőségük mégis abban rejlik, hogy 1. a kiadványban közölt jelzetek megkönnyítik a kutatók számára a levéltári kutatásokat, 2. megtakarítják a kutatók számára az elemzés vagy feldolgozás szempontjából szükséges és a kötetekben részben vagy egészében közzétett dokumentumok lemásolását.

Felmerül tehát a kérdés, hogy a tematikailag nem teljes gyűjteményeket (mégkülönböztetve a fentebb „teljesnek” nevezett típustól) valóban csak népszerű-tudományos vagy didaktikai célok érdekében érdemes-e publikálni. Véleményünk szerint, annak ellenére, hogy mindnyájan látjuk a tematikus ún. nem teljes kiadványok negatívumait, — ilyenekre szükség van, a jövőben egyre több ilyen típusú forráskiadvány jelenik majd meg a legújabbkori történészek széles körben használni is fogják azokat. Szorosan összefügg ez a kérdés a legújabbkori történetírás arculatával és tárgykörével.

A jelenlegi lengyel legújabbkori történetírásban a rövidlélegzetű írások (mikrográfia) az uralkodók. Világosan kell látni azt is, hogy a nemzetközi történetírás fő tendenciája a szintézisek felé mutat, még ha egyes esetekben csak rész-szintézisekről vagy vázlatokról van is szó. Elég csak néhány nagyobb kiadó katalógusait végigtekinteni. Ez végeredményben érthető is. Olyan hatalmas tömegű esemény esik korunkban szinte minden esztendőre, látókörünk és tevékenységünk köre egyre több államra, civilizációra és emberre terjed ki (a népesség szaporodása, új államok számának hirtelen növekedése), hogy szinte lehetetlen továbbra is folytatni ezt a mikrográfiát az eddigiekhez hasonló méretekben.

Természetesen megvan a jogosultsága annak, hogy az egyes részkérdésekre vonatkozó érdeklődést ilyen munkákon keresztül elégtűsük ki, és az e fajta történelmi irodalom teljesen soha sem fog eltűnni, mindig szükség lesz rá. De a történettudomány fő feladata és fő hivatása az emberi tevékenység egészét tükröző történelmi folyamatok, azaz az ún. társadalom-politikai folyamatok kutatása.

A történelemtudománynak a szintézisek irányába haladó természetes fejlődése eredményeképpen (ezek a tendenciák nem jelentik a monografikus és analitikus munkákat elhanyagolását), valamint annak következtében, hogy nélkülözhetetlenné válik a társadalom-tudományok integrációja, — a forráskiadvással foglalkozó történész felelőssége a válogatást illetően még inkább megnövekszik, különösen a tematikus gyűjtemények esetében. Egyre nagyobb szükség lesz bizonyos mértékig szintetikus típusú gyűjteményekre. Ha ugyanis a történész 8, 10 vagy még több éves alkotó tevékenységét egy meghatározott politikai csoport 3—6 éves működésére fordítja, akkor semmilyen gyűjteményes kötet nem helyettesítheti a levéltárat, mivel fontos lehet számára a leglényegtelenebbnek látszó apróság is. Ha azonban ugyanez a történész megpróbálja felvázolni az ország teljes történetét egy meghatározott időszakban, kénytelen lesz hinni ezeknek a forráskiadványoknak, mivel másként nem tudja átfogni témáját és belefűllad a források sokaságába. Nehéz egyetérteni azzal a valaha elfogadott megállapítással, hogy a forráskiadványok csak a monográfiák irásánál használhatók, a szintéziseknél nem. Ha például olyan típusú kiadványról van szó, mint amilyen a N. Gąsiorowska professzor szerkesztésében nem-

régen megjelent „Źródła do dziejów klasy robotniczej na ziemiach Polskich” (A munkásosztály történetének forrásai lengyel földön), ez egy-két vitatható problémától eltekintve, elsősorban a szintetikus munkák szempontjából fontos (egyéb céljaitól függetlenül).

Másrészt viszont, amikor lehetőség van monográfia kiadására, nem minden esetben helyes ugyanabból a témából forráskiadványt közzé tenni. Igaz, hogy sokszor könnyebb forráskiadványt publikálni, mint monográfiát írni. De azt talán senki sem gondolja komolyan, hogy a monográfiát forráskiadvánnyal lehet pótolni. A tudományos dokumentáció azért készül, hogy azzal megkönnyítsük a feldolgozó munkát és nem azért, hogy helyettesítsük azt. Éppen ezért vitathatatlanul fontos, hogy a legújabbkori történelem tudományos termékei között a feldolgozások legyenek túlsúlyban a forráskiadványokhoz képest.

Azoknak a legújabbkori kérdéseknek a feldolgozásánál, amelyek időben igen széles kört zárnak be, vagy tematikai határuk meghatározhatatlan, véleményünk szerint le kell, hogy mondjunk a forráskiadványokról (ezt az óhajt persze nem lehet abszolútizálni), az elsősorban didaktikai célokat szolgáló forrás-válogatásokat kivéve. A legújabbkori történelem forráskiadványai alapján csak rövid pár esztendő időszakokra, zárt témákra terjedhetnek ki. A témák lehetőleg ne legyenek túl szétágazóak.

Azok a forráskiadványok, amelyeknek korszakhatárai meghatározatlanok, nagyon nehezen feldolgozhatók, s a kiválasztásnál elkerülhetetlen bizonyos önkényesség. A forráskiadványok e nehéz típusára példa a már fentebb említett „Szwjzet—lengyel kapcsolatok története dokumentumai” című kiadvány.

A tematikus kiadványok leglényegesebb problémái tehát a következők: 1. olyan téma kiválasztása, amely az adott ország vagy világrész történelmi fejlődése teljes megértéséhez fontos, ugyanakkor zárt egységet alkot, és a válogatásnál a legkisebb mértékű önkényességre sem nyújt lehetőséget; 2. a forrás hitelességének problémája; 3. a tipikuság megvalósítása a kiadásra zárt anyagok gyűjtésénél és válogatásánál; a jelenségek komplex voltának szem előtt tartása.

A tematikus kiadványok kétségtelenül a forráskiadványok magasabb típusát képviselik, mivel ezekben már bizonyos általánosításokra is sor kerül. A válogatás mód-szere itt magasabbrendű, mint a levéltári származás szerinti kiadványoknál. De a magasabbrendű nem jelenti mindig azt, hogy jobb is. Ehhez alapvető feltétel ugyanis, hogy a lehető legszélesebb kutatásokon alapuljanak, úgy legyenek válogatva, hogy tipikusan ábrázolják a valóságot vagy a meghatározott témát, és végül: jól előkészítsék kiadási szempontból is.

A tematikus kiadványok szerkesztési problémájához kapcsolódik az a kérdés, hogy milyen helyet kapjon a sajtó ezekben a legújabbkori történelmi kiadványokban. A történetész véleménye ebben a kérdésben megoszlik. A sajtó (a röpirat is) kétségtelenül, a levéltári anyagokhoz hasonlóan, teljes értékű történelmi forrás, ezért ugyanolyan helyet kellene neki biztosítanunk a kiadványokban, mint a kéziratoknak. Általában azonban kihagyjuk a sajtóanyagokat forráskiadványainkból, mivel több példányban megtalálhatók könyvtárainkban, könnyen hozzáférhetőek, mi viszont lehetőleg csak az egy-két példányban meglévő, nehezen hozzáférhető anyagokat publikáljuk.

Az új és legújabbkori történész számára a sajtó kétszeresen fontos, elsőrangú forrás: nemcsak az eseményeket ismerteti, hanem azoknak a közvéleményre gyakorolt hatását is. A kézirat források nem rendelkeznek ezzel a kettős tulajdonsággal.

Térjünk át a levéltári eredet szerint összeállított forráskiadványokra. Szükséges-e, hogy ezekbe a kiadványokba minden esetben beveggyék az összes iratokat, amelyek az iratcsomóban találhatóak?

Ha pl. valamelyik kiváló politikus iratait tesszük közzé, elsősorban politikai tevékenységének jellemzői, eredményei érdekelnek bennünket.

De vajon a kevésbé fontos iratok, mint pl. meghívók, jelentéktelen kérdésekkel foglalkozó személyes vonatkozású levelek, melyek nincsenek összefüggésben politikai tevékenységével stb. bekerüljenek-e a gyűjteménybe? Vitán felül áll, hogy nem. Ezt azonban tudatunk kell az olvasóval és a kihagyott anyagokat mindenképpen be kell mutatni.

Ez végeredményben nemcsak egyszerűen osztályzás kérdése. A személyekre vonatkozó gyűjteményekben sokszor nagyon nehéz különválasztani az illető egyéni életét és tevékenységének a közre kifejtett hatását; sokszor a legitimebb anyagokra is vonatkozik ez. A szerkesztő gyakran megriad attól, hogy a levelezés bizonyos részeit kinyomassa. Nem azért, mintha azok kevésbé fontosak lennének, csupán a másik ember iránt érzett tiszteletből, hiszen aki írta, a legkevésbé sem számított arra, hogy egy harmadik is elolvassa azokat. Ilyen nehézségekkel küzdött a jelen cikk szerzője, amikor Rosa Luxemburnak L. Jogiches-szel folytatott levelezéseit² készítette elő kiadásra. Azt a kiutat választotta, hogy csak a kifejezetten intim részeket hagyta ki, minden egyéb személyes vonatkozású részt közölt. Ezek egyébként annyira egyéni problémák, hogy nehéz lenne bármilyen többé-kevésbé is általános megoldást javasolni. Azt mindenesetre ki kell kötnünk, hogy a szerkesztő, bármilyen elv szerint válogasson is, a kihagyott anyag minimális legyen s az olvasó tudjon pontosan a kihagyásokról.

Az utóbbi években történész-körökben élénk vitát váltott ki a legújabbkori források rövidített formában való publikálásának kérdése.

Mivel a források nagy tömege miatt aránytalanság áll fenn az ismeretanyag mennyisége és kiadásuk lehetősége között, igen élesen merül fel olyan formák alkalmazásának a célszerűsége, amelyek segítségével minél több dokumentum közlésére kerülhet sor. Olyan formákat kell keresni, amelyek lehetővé teszik a kutató számára, hogy a forrásanyagban található minden lényegest közlétegyen, ugyanakkor csökkentse a kötet terjedelmét.

Ez elsősorban olyan típusú forrásokra vonatkozik, amelyeket Kolankowski³ tipikus, vagy *tömeges* forrásoknak nevez, mint pl. bizonyos vezetőszervek időszaki jelentései ugyanarról a témáról (pl. a gyári hatóságok jelentései a sztrájkokról, a járási munkaközvetítő hivatal dekádonkénti jelentései stb.) — megkülönböztetve azoktól a forrásoktól, amelyeket *jellegzeteseknek* tart, azaz amelyek egyes, rendszerint nagyobb jelentőségű tények tükröződései. Z. Kolanowski helyesen hívta fel a figyelmet, hogy „az összes tömeges forrás közzététele nem lehetséges, viszont ezek mellőzése és csupán a jellegzetesek közlése könnyen a valódi történelmi kép elferdítéséhez vezethet”.

A megoldás az, hogy ezeket rövidített formában közöljük, azaz kimutatás-kivonat vagy összesített táblázatok alakjában.

Ez a megoldás, minden előnye mellett, már nem tartozik kifejezetten az archeografia módszerei közé, hanem inkább a regisztrálás és a statisztikai feldolgozás közötti közbenső módszer. Hogy eltér a klasszikus módszerektől, semmit se von le tudományos értékéből. Ellenkezőleg: inkább emeli tudományos rangját, mivel rendelkezik a forrás publikálás minden előnyével (különösen ha minden információt tartalmaz), ugyanakkor hatalmas megtakarítást jelent a kiadó és az olvasó számára.

Így tehát bizonyos típusú forrásokat, még nagyon fontosakat is, közzé lehet tenni a célszerűségnek és ésszerűségnek megfelelően a forrás publikálás megszokott módjától teljesen eltérő formában. Ebben az esetben nem kerül az egész szöveg reprodukálására, csak annak tartalma, a kérdőívekre adott feleletek; maguk a kérdések legfeljebb egy ízben. A kérdőívek alatt igen széles kört értünk. Ilyen típusú anyag a legújabbkori történelemben több van, mint gondolnánk. Ha csak a forrásokból készült kimutatást publikáljuk és nem magát a forrást, annak csak a tartalmát, a lényegét, ez — természetesen — már a forrásoknak bizonyos elemi feldolgozása.

A legjobb megoldásnak az látszik, ha a forráskiadvány úgy kapcsolja össze a kettőt, hogy az általános helyzet-jelentéseket a fő szövegben közli, az összesítő összeállításokat pedig a függelékben. Ez utóbbiakat a fő anyagban csak abban az esetben, ha tartalmi súlyuk olyan jelentős a kiadvány témája szempontjából, hogy erre szükség mutatkozik.

² Z pola walki. 1961 3 (15), 1962 1 (17), 2 (18), 4(20), 1963 1—2 (21—22) sz.

³ Zygmunt Kolankowski: O przyszej instrukcji wydawania źródeł historycznych XX wieku. Studia Źródłoznawcze. Commentationes. IV, k. 1959. 135—147. l.

A forráskiadványok szerkezeti felépítésének problémái is igen lényeges kérdések. Vannak olyan kiadványok, amelyek az anyagokat kronológiai sorrendben hozzák, vannak amelyek tárgyi, földrajzi beosztásúak, de akadnak köztük olyanok is, amelyek a forrásokat levéltári elhelyezés szerint (azaz az eredeti levéltári rendben) közlik, valamint vegyes szerkezetűek. Le kellene szögeznünk, hogy a forráskiadványok felépítésénél a kronológiai vagy földrajzi-kronológiai sorrend a legmegfelelőbb.

A tematikus szerkezetet csak igen kivételes esetekben kellene alkalmazni, csak ha azt a forrásanyag kutathatósága megköveteli. Lehetőleg csak a levéltári eredet szerint összeállított köteteknél alkalmazzuk ezt a módszert. A kronológiai struktúra általában objektivebb és életképebb. Még akkor is, ha a problémák szerinti szerkezet indokoltnak látszik, helyesebb, ha tárgymutatót készítünk a kötethez, a dokumentumokat pedig kronológiai sorrendben hagyjuk. A kronológiai elv alkalmazásával elkerüljük a besorolás következtében felmerülő nehézségeket és azt, hogy a különböző témákról szóló dokumentumokat felszabdaljuk.

Feliks Tych